

МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ „ПРАВОСЛАВНИ И ДРУГОВЕРЦИ. РАЗДЕЛЕНИЕТО МЕЖДУ ХРИСТИЯНИТЕ В СЛАВЯНСКОТО ДУХОВНО ПРОСТРАНСТВО ОТ СРЕДНОВЕКОВИЕТО ДО НАШИ ДНИ“

(Неапол, 22 – 23 ноември 2018)

Татяна Лекова

Университет „Ориентале“ – Неапол (Италия)

Проблемите и конфликтите, породени от етническата и религиозната хетерогенност в славянския свят през последните десетилетия, са обект на множество исторически, литературни, културологични, философски и други научни изследвания. Изучаването на корените на съвременното политическо, религиозно и етнокултурно многообразие ще спомогне за изграждането на съвременна визия за славянската и балканската духовност като „многообразие в единството и единство в многообразието“. В този дух бе организираната от Департамента за литературни, лингвистични и съпоставителни изследвания на Неаполския университет „Ориентале“ международна конференция на тема „Православни и другOVERЦИ. Разделението на християните в славянското духовно пространство от Средновековието до наши дни“ / „Orthodoxy – Heterodoxy. Slavic Space Facing the Divisions of Christianity from the Middle Ages to Today“ (22 – 23 ноември 2018 г.). Научният форум целеше да се представи в интердисциплинарен план, от историческа, лингвистична и херменевтична гледна точка, пътят на християнската мисъл, заложил основите на ранната догматическа и антиеретическа традиция, проникнала в средновековна България под влияние на Византия и разпространила се в почти цяла Централна и Западна Европа. Конференцията бе организирана с активното сътрудничество на колегите от Център „Церанеум“ за исторически и културоложки изследвания на Средиземноморския ареал и Югоизточна Европа към Университета в Лодз, които работят върху два международни проекта: „Дуалистични ереси на Балканите“ (2017 – 2019) и „Полемичната литература на православните славяни през Средновековието“ (2018 – 2020). За участие бяха поканени и водещи старобългаристи от СУ

„Климент Охридски“, работещи по проект „България между християнството и ересите. Старобългарският превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски“, посветен на изследването на едно от важните произведения на книжовниците от Симеоновия кръг.

В конференцията участваха 22 изтъкнати палеослависти, историци, археолози и антрополози от римските „Сапиенца“ и Трети университет, от Университета в Пиза, Неаполския университет „Ориентале“, Софийския „Св. Климент Охридски“, Центъра по славяно-византийски изследвания „Иван Дуйчев“, Кирило-Методиевския научен център на БАН, Варшавския университет, Университета в Лодз и Центъра „Церанеум“, Мадридския университет „Комплутенсе“. Докладите бяха обединени в няколко тематични направления, целящи да очертаят в интердисциплинарен план етническата и религиозната хетерогенност на славянските и балканските народи и формирането на техните национално-културни идентичности, както и мултикултурността на славянския свят и пътищата за осъществяване на интеркултурен диалог между тях от Средновековието до наше време.

В първото направление бяха включени докладите, представящи духовните търсения на епохата преди християнизацията на българите и непосредствено след нея. Когато се говори за православие и религиозна хетерогенност в средновековна България, учените се занимават главно с покръстването през 864/865 г. и с разцвета на християнската култура през втората половина на IX и X век., а богомилството се разглежда като страничен ефект от Златния век. Той обаче се ражда и намира благоприятни условия за развитие и защото израства върху добре подготвения терен на старите римски територии, завладени от българите. В доклада си Албена Миланова представи своето проучване „Религиозна хетерогенност в българските земи преди покръстването на княз Борис, или добре утъпканият път на богомилството“. В него се проследяват материалните следи от общностите на арийските готи в римската провинция Мизия – Никополис ад Иструм, Нове, Садовец, Търново (Царевец) и Хан Крум (където са били разположени центърът на дейността на техния епископ Вулфила и на тяхната църква); на монофизитите в църквата на Одесос, на павликяните и манихейците в Тракия и Македония. Предложеното проучване представя един опит за разкриване на възможностите на екзагезата на веществените доказателства, които хвърлят нова светлина върху хетеродоксалната балканска среда в ранновизантийския период, като се дава приоритет на по-малко известните и новооткрити археологически данни.

Според известните исторически сведения ранното християнско минало на по-голямата част от балканските църкви и епископства е белязано от несъгласие срещу усилията на Константинопол и Рим да доминират над духовния живот в християнския свят. На тези събития бе посветен докладът на Таня Лалева „Канонизацията на св. Методий – познато и непознато“, който разгле-

да проблеми, свързани с времето и мястото на канонизацията на Методий в Първото царство и различното отношение, възприето към него от Римската и Българската църква. Неравностойното третиране на Методий и Константин-Кирил е реконструирано в първите славянски текстове, създадени в България. Поддържа се тезата, че в институцията на култа към Методий неговите ученици са играли значителна роля и че от самото начало признатата святост на по-малкия му брат им е служила за модел. Двата канона и анонимните стихирни в Похвала за Празника на Методий показват, че в първата фаза той се е считал по-скоро за блажен, докато Кирил е светец с вече установена традиция, чиято фигура е използвана за потвърждаване и увеличаване на светостта на по-големия брат, посветен във вечния живот едва по-късно. Началото на култа към Методий в България е между края на IX век и началото на X век, след изготвянето на полемичния трактат „За буквите“ и след превода на „Небеса“ от Йоан Екзарх. Според Лалева не бива да има съмнение, че култът към Методий трябва да бъде поставен по времето на Константин Преславски и Климент Охридски.

Докладите във второто тематично направление – борбата на държавната и църковната власт в Първото и Второто българско царство против разпространението на ересите, бяха организирани в няколко насоки, първата от които е дуалистичната богомилска ерес. Проблемът за историята на Синодика на православието от години е в центъра на научните интереси на редица старобългаристи и историци. В доклада на Анна-Мария Тотоманова „Антибогомилските анатемни в Синодика на цар Борил и в „Беседата срещу новопоявилата се ерес на Богомил“ на презвитер Козма“ бяха обосновани някои аргументи в полза на тезата, че Синодикът на цар Борил не е дошъл до нас в първоначалния си вид, а е изготвен и завършен през последните десетилетия на XIV век, за да влезе в богослужебен сборник (Archieratikon), който съдържа църковни текстове и служби, посветени на Празника на православието. Колекцията, съдържаща т.нар. копие на Палаузов, се намира в НБКМ № 289.¹⁾ Бяха изтъкнати и различните източници на някои текстови рубрики, които не идват от гръцкия синод. Напоследък също се отбелязва, че текстът на Синодика, който се намира в сборник от Дамаскинов тип от началото на XVI век (копие на Дринов), всъщност представлява компилация, чиято първа част (каноническата) съдържа превода на Палеологовата версия на Синодика (която се намира и в триода на Библиотеката на Румънската АН). Втората част на сборника напълно съвпада с текста на Синода на Борил с всички допълнения, отнасящи се до българската история, нейните владетели, патриарси, епископи и знатни личности. Като се има предвид, че каноничният текст в копието на Дринов, както и впрочем целият текст на сборника, показва следи от среднобългарска ортография, може да се предположи, че Палеологовата версия на Синодика, от своя страна, е била преведена в България през XIV век и след това е преми-

нала в сръбската редакция, както е показано от румънския ръкопис на текста. В тази „българска“ част от текста има поредица от анатели срещу богомили-те, които повтарят на по-прост и разбираем език анатемите против богомил-изма от писмото на патриарх Козма. В доклада си Тотоманова прави опит да покаже връзките между тези анатели и антибогомилските анатели, съдържа-щи се в „Беседа срещу новопоявилата се ерес на Богомил“ от презвитер Козма – известния църковен писател от епохата на Първото българско царство.

Един от малкото извори за доктрината на богомилизма, достигнали до нас, е съчинението *Догматично всеоръжие на православната вяра* на видния византийски богослов и екзегет от времето на управлението на император Алексий I Комнин (1081 – 1018) Евтимий Зигавин (от края на XI и началото на XII век)²⁾. Полемичният труд се състои от 28 глави, всяка от които е насочена срещу определена ерес. На този уникален паметник бяха посветени няколко от докладите на полските колеги от изследователския център „Церанеум“ към Университета в Лодз. Докладът на Малгожата Сковронек „За богомилите. Бе-лежки за старославянския превод на XXVII глава на „Догматично всеоръжие“ представи първоначални наблюдения върху непубликувания досега фрагмен-тарен старославянски превод на антиеретическия трактат на Зигавин, съдържащ XXVII глава с подробно изложение на богомилските възгледи, които Зигавин придружава със свои опровержения. Единственият запазен ръкопис на превода на XXVII глава се намира в ms 1/108, съхраняван в Държавната научна библиотека в Одеса. Сведенията в тази глава излагат богомилската космогония, христология и есхатология.

Внушителният компилационен трактат на византийския монах бе в обектива на научния интерес и на Георги Минчев, в чийто доклад „Антиеретическата ли-тература и Отците на Църквата. Цитати от съчиненията на св. Григорий Ниски в славянския превод на „Догматично всеоръжение“ на Евтимий Зигавин“ се разглеждат техните съчинения, намиращи се в четири славянски кодекса от XV – XVI век. Според учения, докато за изследователите на дуалистичните балкан-ски ереси най-интересна е частта, занимаваща се с богомилската ерес, догма-тичното съчинение се представя и като източник на повече или по-малко кратки фрагменти от съчиненията на Отците на Църквата. В доклада бе предложено компаративно изследване на преводите на някои цитати от „Слово по богосло-вие“ с изложение на християнската доктрина на св. Григорий Нисински в най-стария му превод, съдържащ се в Симеоновия „Изборник“ от 1073 г., и от не-говото празнично слово XVIII „За Теофания (Богоявление)“ в среднобългарски превод, присъстващ в състава на ръкопис № 674 от НБКМ от средата на XIV в., в съпоставка със свързаните с тях текстове от догматичния компендиум. Ав-торът изложи своите наблюдения в отговор на въпросите: 1) дали славянските преводи на догматичния трактат са близки съответно до старо- и среднобългар-ския превод на „Слово по Богословие“ и празнично слово „За Богоявление“; 2)

възможно ли е „Слово за Богоявление“ да е нов славянски превод на XIV глава на антиеретическия трактат на Евтимий Зигавин?

Богомилството – така, както го намираме в неговата ранна фаза в България през X век, е тясно свързано с дуалистичния светоглед, който е залегнал в ученията на павликяни и месалиани. Заедно с дуализма в богомилството са намерили израз и гностическите тенденции, дошли пак предимно чрез проповедта на павликяни и месалиани. Едно от историческите сведения, което хвърля светлина върху учението на павликяните, бе разгледано в доклада на Тереза Волинска „Сергий, водачът на павликяните, според съчиненията на Петър Сицилийски“. Петър от Сицилия – византийски висш чиновник от времето на управлението на Василий I Македонец (867 – 886), възнамерявал да предупреди българския архиепископ за опасността от еретиците, известни като павликяни, тъй като той научил по време на мисията си в Тефрика (Тефрикѝ, дн. Дивригѝ в Централна Турция) за плановете им да изпратят свои мисионери в България. Неговото съчинение „Полезна история за манихеите“⁽³⁾ се приема за най-достоверния източник на информация за историята и учението на павликяните. Византийският хронист на движението смята, че оформянето на павликянството като християнски дуализъм се дължи на Константин от Мананали, действал при царуването на император Констант II (641 – 668). Той също описва някои от техните водачи, включително и самия Сергий, наследил Ваан Нечисти след смъртта му през 801 г., нарекъл себе си Тихик, чиято реформаторска дейност датира от 801 до смъртта му през 834/5 г. Той е не само реформатор и създател на книжнина, но и мащабен разпространител на идеите на павликянството, основател на три нови еклесии, които обвързал с дейността на учениците на апостол Павел. Сергий внесъл промяна в съдържанието на Свещеното знание, като сам написал свои откровения под формата на писма, които добавил към използваната вече книжнина. Петър Сицилийски единствен е оставил информация за съдържанието на тази оригинална религиозна систематика, тъй като в деветмесечния си престой в Тефрика е имал възможност да види писмата на Сергий. В тях преобладават предписания за всекидневното поведение на последователите на павликянството, необходими в интерес на грижата за душата. Въпреки че самият той е убит през 834/5 г., работата му е продължена от негови ученици.

Допълнителна светлина към описанието на еретиците и на техните водачи представи Вася Велинова в доклада си „Образи на еретици според старобългарски оригинални и преводни текстове“. Основна задача на доклада бе да се предадат описанията на физическия облик и характера на еретиците според византийските и старобългарските съчинения. Този тип проучвания имат за цел да се отговори на въпроса дали обрисуването на външния вид и на поведението на еретиците е плод на действителни наблюдения от страна на анонимните автори и преводачи, или пък остават верни на тиражирани шаблонни

представи за тях. В рамките на нормативната средновековна естетика индивидуалните решения са сравнително слабо представени в литературата. Сравнението с византийските образци показва, че става дума по-скоро за следване на утвърдени литературни топоси, които намират съответствия и с подобни топоси, и в илюстрациите на ръкописите.

Друга насока в тематичното направление за борбата на държавата и църквата против ересите бе представена в изследването на еретичните движения и секти от предхристиянско и християнско време, отразени в староруските книжовни паметници от домонголския период. В доклада на Татяна Лекова „Старославянският превод на Панариона от Епифаний от Саламина в Ефремовската крѣмчая (XII в.)“ бяха изложени предварителните резултати от изследването на терминологията в полемично-догматичния трактат „Панарион“. Крѣмчаята представя най-старата славянска версия на „Синтагма от XIV заглавия без коментар“ (Syntagma XIV titulorum sine scholiis), преведена през Златния век на българската книжнина и разпространила се скоро в целия славянски православен свят. В този монументален сборник са събрани историята на многовековната ересиологична литература и най-значимите трактати за ересите, които епохата на Отците на църквата ни е оставила. Съдържащият се в него регистър с описание и яростна критика на ереси, секти и схизми е извадка от съставения от Епифаний през IV в. обемист труд в три книги и седем тома, обхващащ 80 ереси, допълнен с части от произведения на по-късни автори, стигащи до иконоборческата епоха. В доклада бяха разгледани повече от 140 термина, назоваващи ереси и секти, от гледна точка на два основни критерия: граматично-морфологичен и семантичен, сред които се определят етноними, епоними, антропоними, образувани от имената на ересиарсите, калки от гръцки и сложни думи – структурни калки, образувани по гръцки модели, и „неологизми“, формално независими от гръцките двукоренни лексеми и често пъти с експресивна окраска. Адаптацията към оригиналната българска езикова система е постигната от преводачите чрез използване на тълкувателни добавки, т.е. глоси. Оказва се, че старобългарските книжовници демонстрират отлично познаване на сложните гръцки модели на словообразуване и добре владеят специфични техники за тяхното адаптиране към славянската езикова среда при превода на старобългарски език.

Интересът към доктрините на еретическите течения и схизми не стихва и през епохата на Второто българско царство. Освен цитирания Борилев Синодик от 1211 г. широко се разпространяват преводни съчинения, описващи ученията и спиритичните ритуали на еретични движения и секти от различни епохи, някои от които са били познати и на Балканските земи.

Едно от популярните през Средновековието компилативни съчинения бе разгледано в доклада на Веселка Желязкова „Сведения за ереси в „Пандектите на Никон Черногорец“ в среднобългарски препис от XIV в.“. Славянската ръ-

кописна традиция на Пандектите е запазила значително количество ръкописи, като са идентифицирани два основни превода на съчинението, с включени в тях откъси от произведенията на Отците на Църквата, от общи послания на църковни писатели и други християнски паметници на книжовността. Сред богатото съдържание на сборника бе обърнато внимание на текстовете, описващи сектите на евхитите-месалиани, на апотактитите, на арианите и др. Проучването е извършено според среднобългарски ръкопис №18 от колекцията „Егоров“ (Руска държавна библиотека), съдържащ втория превод на Пандектите, в съпоставка с неговия първоначален превод от първите десетилетия на XI в.

Част от представените на конференцията доклади бяха посветени на отношенията на Южнославянското православие с Римокатолическата църква през вековете – отношения, преминавали през кратки периоди на затопляне и опити за преодоляване на острите политически и богословски противоречия. С приемането на християнството Българската държава се приобщава към европейската християнска цивилизация и става част от културно-историческите традиции на православния *Bizantine Commonwealth*, но независимо от това отношенията с Римската курия никога не са прекъсвали. Те се установяват още през 863 г., когато българският княз Борис I обявява християнството за официална религия. Подкрепата на папството за развитието на българското християнство е огромна и последствията остават завинаги през вековете. Отговорите на папа Николай на всичките 116 въпроса на българския княз Борис I застават в основата на славянското канонично право и играят важна роля в изграждане на християнската система от закони в България и по-късно в Русия. Източниците свидетелстват, че българските царе Симеон (893 – 927) и Самуил (997 – 1014) са получавали инсигниите на царското си достойнство от Римската курия. Един от най-важните моменти в културната история на българите – възстановяването на държавността след отхвърлянето на византийското владичество, са подновените интензивни контакти между България и папството през 1199 г., когато българският цар Калоян започва преговори с папа Инокентий III (1198 – 1216 г.) за сключване на уния между българската църква и папската институция. През 1204 г. папата признава царското достойнство на Калоян и дори му изпраща корона и жезъл, а българската църква признава върховенството на Светия престол. Драматичните събития, които характеризират напрегнатата политическа обстановка през тези десетилетия, и произтичащите от тях конфесионални конфликти бяха обект на доклада на Франческо дал Алио „Инокентий III и Югоизточна Европа: православни, друговеци или еретици?“. Създадените по време на понтификата на папа Инокентий III обстоятелства от различен характер довеждат някои народи от Югоизточна Европа, дотогава повече или по-малко интегрирани във Византийската империя, да се озоват лице в лице с католическа Европа. Необходимостта от създаване на условия за организирането на Четвъртия кръстоносен

поход довежда папа Инокентий III до предприемането на редица стъпки за установяване на по-тесни дипломатически отношения с България и Сърбия с оглед насърчаването на унгарския експанзионизъм в Босна и подчиняването на балканското православие на Римската курия. Създаването през 1204 г. на Латинската империя в свещения дотогава Константинопол и конфликтните отношения, които тя установява по-специално с България, обаче задължават пантифекса и неговите наследници да водят доста колеблива политика към царствата в Югоизточна Европа, които постепенно започват да се възприемат като враждебни на католическия свят райони, в които друговерие и ереси дебнат и заплашват останалата част на континента.

Всъщност разногласията между Папата – глава на западната част на единната Църква, и Константинополския патриарх (заедно с четирите източни патриаршии) по въпроси от догматичен и каноничен, както и от литургичен и дисциплинарен характер, започват още от времето на патриарх Фотий (858 – 867), но именно през 1054 г. при патриарх Михаил I Керуларий (1043 – 1058) и Светия престол в лицето на папа Лъв IX (1049 – 1054) настъпва окончателният разкол на Църквата на Източна и Западна. Изострената политическа конфронтация довежда до Великата църковна схизма, чиято конкретна причина са отклонения в богослужебните и йерархични традиции на Римската църква от другите църкви. Добавката на римокатолиците *filioque* (ex Patre *Filioque* procedit) в осмия член на Символа на Вярата източноправославните християни винаги са осъждали като богохулна⁴⁾.

Схизмата от 1054 г. е не само формално разделяне на католическата и православната църква: тя отразява културната несъвместимост между Изтока и Запада, която първо проличава в сферата на книжовната дейност. Антилатинската и антизападна линия е отличителна черта и за оригиналното творчество на редица византийски автори и още през XIII в. е бил натрупан достатъчно богат текстов корпус от съчинения с антилатинска тематика, откъдето неговите славянски компилатори са можели да черпят материал. Възникналото по това време на Атон духовно течение на исихазма се превръща в широко разпространена монашеска практика, а бързо след това – и в учение, което отразява самата същност на православното християнство. Идеолозите на исихазма оставят трайна следа в славянската книжовна и богословска традиция предимно с произведенията си с антилатинска насоченост. Исихастката култура получава широко разпространение в южнославянската и източнославянската ръкописна традиция.

Книжовното наследство на исихазма бе обект на изследване, представено в доклада на Марко Скарпа „Антилатинските богословски текстове: преводите им от гръцки в южнославянската среда през XIV век и тяхната рецепция в Русия“. В него се търсят проекциите на исихастката книжнина и култура от времето на нейното възникване. М. Скарпа очерта историята на възникване-

то, развитието и разпространението на монашеските сборници с аскетично или смесено хомилетично-юридическо-аскетично съдържание в славянския свят и рецепцията на корпуса от произведения на св. Григорий Палама през вековете, като отделя внимание и на идеологическите аспекти на исихазма. В доклада се изтъква интересът към трактата на Нил Кавасила „За изхождението на Светия Дух“ с антилатинска насоченост, чийто славянски превод свидетелства за разпространението на културата на исихазма на южнославянска и източнославянска почва. Преводите на текстове от Григорий Палама и Нил Кавасила, извършени през различни десетилетия на XIV в. в славянските скриптории на атонската Света гора, напълно са отговаряли на настроеността на славянските общества, благодарение на което намират добър прием в книжовните центрове на Русия през целия XVI в., когато антилатинската тематика се официализира в литературата, включително до XVIII век. В доклада също така се подчертава, че исихазмът, като духовно течение, се ражда на кръстопътя на историята по време на масираното османско нашествие на Балканите, като и без това сложната политическа обстановка от онова време се натоварва от разгорещените догматически спорове между представителите на Източната и Западната църква, които не успяват да намерят обща основа за единение в този съдбоносен не само за Балканите, но и за Европа исторически момент. При надвисналата османска заплаха и опасността от загуба на верската идентичност, антилатинската линия се превръща в обединителна тема за Църквата и държавата и поради това е заела много голямо място в книжнината на Славянския юг. Традиционно силните антилатински настроения са живи не само поради неуспеха на съборите във Ферара-Флоренция (1438 – 1439) за обединение на православни и католици срещу верската заплаха на исляма, но и поради дълбоката народна психология, че самото османско нашествие е Божие наказание вследствие на съглашателството със Запада. Следването на тези събития през вековете позволява да се направят убедителни изводи за самоопределянето на рускоправославната идентичност, в противовес с принадлежността към западнокатолическия свят.

Сложните проблеми на верската идентичност бяха поставени също и в центъра на доклада на Красимир Станчев „Българските павликяни от XVII век: еретици или изгубени овце?“. В него бяха разгледани опитите на Светия престол за разширяване на основата и влиянието на католицизма в българските територии чрез покръстване на балканските еретични общности, несподелящи официалната православна религия. На базата на документи, запазени в историческия архив на Ватиканската конгрегация за пропаганда на Вярата, ученият анализира отношението на папството към българските павликяни – наследници на древни дуалистични традиции, една част от които през XVII в. преминават към католицизма. Павликяните, от една страна, са били считани за еретици, за „вредна и заразна отломка от древните Манихеи“; от друга

страна обаче, те самите са се идентифицирали като принадлежащи изконно към древните традиции на Римската църква. Именно от тази възможност се възползва ватиканската пропаганда, полагайки усилия да върне тези „изгубени овце“ към лоното на Църквата. На францисканец Джиrolамо Арсенго е било поръчано през 1581 г. да извърши предварително разследване на новината, достигнала до Рим, че по поречието на Дунав, между Никопол и Русе, има дванадесет българоезични села, чието население запазва еретични обичаи, но за които се смята, че принадлежат на Римската църква. Отец Джиrolамо, определящ павликяните като „манихеи“, е категоричен, че няма надежда за връщането им към католицизма. Заключениеето му обаче скоро било опровергано от други францисканци, завърнали се от Босна и натрупали богат опит в мисионерската си дейност сред патарените, смятани от тях за „манихеи“. Покръстването на много български павликяни обаче започва по-късно, когато в Чипровец се установява първата постоянна францисканска мисия.

Към политиката на Светия престол по отношение на хетероксията у българите беше ориентиран и докладът на Анна Влаевска „Българин“ – синоним на „еретик“ в италианската традиция?“, който представи обзор на тълкуването на етнонима „българин“ в италианските старопечатни енциклопедии и речници. Разгледана беше употребата на етнонима със значение „еретик“ във вековната италианска традиция, с цел да се даде възможно най-изчерпателен отговор въз основа не само на лексикографски, но и на обширен документален и историографски изворов материал. Като се има предвид, че в заглавията на енциклопедиите и тълковните речници винаги се крият „уроци по история“, се доказва, че всъщност свързването на етническото название на българите с понятието за еретици не датира от Средновековието, а е настъпило през късния XVII в. и нататък. Резултатът от това изследване сочи, че някои безкритично повтаряни и клиширани постулативни понятия, като например това, че „българин“ е било синонимно понятие на „еретик“ в Западна Европа още от X в., могат да бъдат преоценени чрез внимателното проучване на лексикографските, историческите и документалните извори.

Едно от засегнатите тематични направления в изнесените на конференцията доклади бе свързано с отношението на православното християнство към религиозната хетерогенност и към другояверците нехристияни, а след османското нашествие на Балканите, когато народите се озовават в непосредствен контакт с мюсюлманите, и с отношението към исляма. Някои проблеми в тази насока постави София Бжожовска в доклада си „О Бохмите еретици. Превъплъщението на Мохамед като един от ересиарсите в средновековната руска литература“. Тенденцията да се възприема Мохамед като ересиарх и фалшив пророк, а религията, на която той е създател – като една от неортодоксалните еретически секти, отклоняващи се от християнството, е доста типична за староруската литература. Докладът имаше за задача да представи избрани

средновековни източнославянски източници, които биха допринесли за изясняването на този феномен. Един от примерите може да се види във втората редакция на средновековния руски историографски източник, съдържащ описание на универсалната история, известен като Елински и Римски летопис, в който е включен интересен текст, озаглавен „За Еретики Мохамед“. Произведението разказва за живота на пророк Мохамед и за появата на исляма през VII век, когато в резултат от арабските завоевания се основава Арабският халифат – теократична империя, простираща се от Испания през Северна Африка до западните части на Индия. Именно Арабският халифат става основната движеща сила за разпространението на исляма. Бързото разпространение на исляма слага край на два от най-могъщите християнски центрове по онова време – Александрия и Антиохия, и в резултат от това през първата половина на седмото столетие източното християнство навлиза в период на изпитание. Авторите на разказа черпят сведенията си от византийски източници, преведени на славянски, главно от хрониката на Георги монах (Георги Амартол). Авторката се спря на един обширен фрагмент, посветен на Мохамед, който представя историческото развитие на Руската държава на фона на всеобщата история на света. Той се намира в ръкопис РНБ, F.IV.151, в състава на том III от богато илюстрирана историографска компилация (т. нар. *Лицевой свод*), един-единствен препис от която е подготвен за цар Иван IV Грозни през 1560 – 1570 г. По-специално пасажът, който се отнася до пророк Мохамед, е придружен от две миниатюри, пресъздаващи образа на основателя на исляма. Особено интересен е фактът, че пророкът е изобразен в миниатюрите по почти идентичен начин, както се представят създателите на по-ранни хетеродоксални тенденции в християнството, като Арий или Несторий в традиционните илюстрации. Изнесенният факт потвърждава извода, че друговеците се възприемат в съзнанието на православните християни като еретици, противници на вярата, представляващи опасност за църквата и разпространители на учения, подкопаващи устоите на църковната догма.

Група доклади представиха в интердисциплинарен план изследване на обществения и етнокултурния живот на неславянските православни общности, чието историческо развитие е свързано с културното пространство на т. нар. от Р. Пикио *Slavia Orthodoxa*. В тях бе проследена еволюцията на различни етнически и политически идентичности в Добруджа, Влашко и Молдова, както и контактите, взаимовръзките между тези населения във времето и във връзка с други идентичности, участващи в политическите, икономическите и културните отношения. През вековете Добруджа е представлявала важен търговски център между Запада и Изтока – факт, който е стимулирал развитието на региона между р. Дунав и Черно море. Тъй като много народи са преминали през Трансдунавския регион през годините, е била създадена хетерогенна, уникална етнокултурна мозайка в румънското пространство, която води след

себе си някои особености според духовната и материална култура на всяка общност.

Проблемите на хетерогенността в духовните традиции и в книжовността на румънския народ бяха темата на доклада на Джузепе Стабиле „*Slavia Rumena* като граница на православието. Примери от славяно-румънското старопечатно Четириевангелие от Сибиу“. Въпреки че са романоезични, през XVI в. румънците все още са неотделима част от културата на *Slavia Orthodoxa*. Освен общата религиозна принадлежност и богослужение те споделят с православните славяни кирилската азбука чак до обединението на Влашко и Молдова в средата на XIX век, а освен това техният литературен език е среднобългарският език, наричан църковнославянски, той е езикът на Църквата, на администрацията и на писаното слово до почти целия XVII век, макар и с бавното навлизане и на живия румънски език. Кризата на славянизма и последващият възход на народния език, чиито кълнове поникват към началото на XVI в., традиционно се поставят във връзка със засиленото влияние на хетеродоксалните течения, проникващи преди всичко в западните райони на Банат и Трансилвания. По-специално се смята, че първите румънски преводи на Светото писание са били извършени по инициатива на Лютеранската реформация или дори на идващата от Бохемия реформация. В доклада си Стабиле си поставя задачата да проследи реакциите на Православната църква в княжествата Молдова и Влахия срещу възхода на румънския народен език и в същото време да очертае хетеродоксалните западни влияния в областите, които са изложени в много по-голяма степен на католическото влияние. Тези процеси бяха подложени на анализ, вземайки като красноречив пример за тяхното протичане най-вече лексикалните варианти в текста на старопечатното славяно-румънско Четвороевангелие от Сибиу (1551 – 1553 г.), което съдържа най-старата двуезична версия (с румънски и славянски текст в две паралелни колони) на Евангелието и в същото време това е най-старият запазен румънски печатен текст.

Един по-различен поглед към верската и духовна атмосфера на православните Балкани през периода на Средновековието и Възраждането предлагат широко разпространените апокрифни преводни и оригинални съчинения. През вековете апокрифната литература играе значителна роля за формиране на светосхващането на балканските народи. Народният мироглед през Късното средновековие е смесица от езичество и християнство. Християнството навлиза в съзнанието на народа и видоизменя мирогледа му чрез църковната проповед, чрез патристичната литература и творбите на църковните писатели, но голямо е влиянието и на апокрифите, които в някои отношения са оказвали по-голямо въздействие върху народното въображение, върху народния морал, върху формиране на нормите на поведение, отколкото библейските книги. И това е естествено, защото в самите апокрифи намират място древни народни

схващания и народен начин на мислене. Един типичен апокрифен вид е видението, което най-често се явява като апокалипсис откровение. Това са пътувания в отвъдното, непознатото – небесата, ада и рая. Пътуването е представено като действително телесно пренасяне в друг свят или като временно отделяне на душата от тялото и преминаването ѝ в отвъдното. Апокрифните видения и възнесения, които разказват за пътешествия по седемте небеса или за пътувания в отвъдното, се преплитат с каноничните агиографски и новозаветни топоси, като по своеобразен начин разкриват народните представи и вярвания за ада и рая, за господ и дявола, за човешката душа и природата. В тази насока беше представеният от Луиза Валмарин доклад „Хетеродоксия и ортодоксия в митологемата за „небесните митници“, посветен на митологичните мотиви, залегнали в румънското апокрифно житие на св. Василий Нови. Народното вярване в „небесните митници“, вкоренено в румънския фолклор, се разкрива като апокрифно видение в контекста на християнското жизнеописание на св. Василий Нови. В него ярко се проявяват взаимодействията, съществуващи в този текст, между (пара)каноничните традиции и хетеродоксните народни схващания като своеобразно наследство, характерно за югоизточния европейски свят, и в частност на румънския и славянския.

Още от Средните векове балканските общества винаги са били показателен пример за мултикултурализъм, без да се negliжира специфичното, особено, оригиналното и основното във всяка етническа или национална автентична култура. В културата на балканските народи могат да се идентифицират множество общи културни елементи, които именно позволяват културната комуникация между различните етноси, а същевременно и толерантността към културните различия. Балканите, независимо от своята разнолика култура, която изгражда единна културна територия, освен обща история споделят преди всичко общ дух и в голяма степен сходни религиозни и гностико-дуалистични възгледи и практики. В днешно време в народната култура християнската религиозност продължава да съжителства с остатъци от старите езически вярвания, обичаи и магически практики. Елементи от преодоляното езичество са се съхранили в народния бит и обичаите при практикуване на християнската вяра или при честването на християнските празници. Тези остатъци от стари езически вярвания в голяма степен са оказвали влияние върху формирането на извънцърковни или еретически учения и представи, които се базират върху дуалистични или политеистични основи, с магични и паганистични елементи. В рамките на средновековната християнска традиция се е съхранил своеобразен религиозен дуализъм. Този религиозносветогледен дуализъм или синкретизъм между „народномитологична вяра“ и християнството, като „църковно православие“ в рамките на народната религиозност, често е определян като религиозна система на „двуверие“. Някои елементи на „народното християнство“, които изразяват религиозното съдържание на

старата езическа светогледна система, преминават естествено в дуалистичните вярвания, характерни за гностико-манихейския синкретизъм на богомилството.

Своеобразната културна дихотомия на два различни пласта в православната религиозна традиция при романизираните балкански общности – официална вяра и „народно християнство“, бе темата на доклада на Георги Николов „Богомилски реликти сред аромъните в България“. Аромъните (наричани още „власи“, куцовласи, македонски румъни) – един от най-древните народи на Балканите и потомци на романизираните траки, които се преселват в българските земи от Епир и Македония между края на XVIII и началото на XX век, днес живеят в западните части на Родопите. Те са били овчари, странстващи пастири и номади, които през зимата са населявали малоазийските територии на Османската империя, а през лятото със стадата си се утановявали в зелените пасища на Родопите. Ученият сподели резултатите от скорошна експедиция сред аромънски поселения в Родопите, при които са били интервюирани най-възрастните им жители. От събеседванията с тези хора се установява, че те са имали митологична картина на създаването на света, характерна за богомилската космогония, вярвали са, че дяволът е създателят на света на хората и животните, а Господ Бог – създателят на техните души. За да запазят своята идентичност, в миналото те са говорили помежду си на арамейски език, не се смесвали с друговеци и ревниво пазели своите ритуали. Днес те самите се определят като аромъни, ревниво пазят културата и традициите на своите предци, живеят в затворени общности, в съгласие с околните, като уважават техните традиции и ритуали. Изследването се фокусира върху реконструкция на моделите на идентичност на аромъните от времето на тяхната миграция до днешното време, когато те се приспособяват и ориентират към националностите на балканските държави, където са се заселили за последно. След кратък исторически преглед на създаването и еволюцията на специфично аромънско „национално“ самосъзнание през XVIII – XIX век в общността се оформят различни тенденции: с прорумънска, прогръцка и „национална“ (т.е. тяхната собствена, аромънска) ориентация, под влияние на националистическата политика на балканските държави. Авторът представи своите наблюдения върху етническата идентичност като лична проява и като институционализирана форма на самоорганизация на аромъните, които сега живеят в България, както и върху възникването на дуалистично самосъзнание и идентичност.

Последните два доклада бяха посветени на проявите на хетерогенността в съвременните славянски литератури. В тях със средствата на културната антропология се изследват някои аспекти на славянските литературни традиции и метаморфозите на неогностическите идеи и концепции в творчеството на съвременните писатели, като се вземат предвид също и данните на етнографията и етнологията, фолклора и лингвистика в описанията и анализите на

различните общности. Това беше темата на доклада на Андреа де Карло „Йероглифи на душата“: ехо от гностицизма в работата на Тадеуш Мичински“. Добре известно е, че гностицизмът в нашето съвремие включва разнообразие от съвременни религиозни или парарелигиозни движения, произтичащи от гностическите идеи и системи от древното римско и гръцко общество. Сред тях можем да споменем само като пример теософията, теоретичното разбиране на окултизма, и в по-широк смисъл – мистичното богопознание. Необходимо е да се изясни, че неогностическите групи от XIX век не показват никаква приемственост с първоначалния гностицизм, а напротив, отхвърлят или радикално променят, повече или по-малко съзнателно, оригиналните доктрини. Гностическите традиции са възприети по индивидуален начин от някои писатели от края на XIX и XX век. Основният въпрос както на първите гностически секти, така и на неогностицизма от XIX век е все същият: откъде се появи злото (*unde malum?*). Проблемът с източниците на злото продължава да бъде доминиращата особеност на полските гностически трактати, които включват поетични и белетристични творби на някои млади полски писатели. Сред най-представителните писатели можем да споменем творчеството на Тадеуш Мичински. Докладът представи опит да се анализира спецификата на гностическата демонология на Мичински и неговото творчество в светлината на неогностичните идеи според теософията на Едуард Шуре, антропософията на Рудолф Щайнер и ориенталските философии, която определя духа на религиозния синкретизъм в края на века.

Гностицизмът – многолико, синкретично религиозно движение, съдържащо различни противоречиви вярвания, бе обект за размисъл и в доклада, представен от Гражина Шват-Гълъбова „Всички ние сме случайни гностици: за квазигностическите стратегии за преодоляване на когнитивния дисонанс“. Традиционно гностици се наричат представителите на религиозни течения, опитващи се да съчетаат евангелието с източноелинистичната теософия, окултизма и митологията. При изследването на проблема, очертан в заглавието, авторката се концентрира върху материала, предоставен от българската културна традиция, който бе анализиран в две основни насоки. От една страна, съвременната българска култура е разработила холистичен модел за справяне със средновековното си неогностично наследство (богомилството), като го приспособява и настройва в съответствие с променящите се нужди на межкултурния дискурс. Този процес, който се е оформил като последица от историческите обстоятелства, се смята от неговите защитници като каноничен за *Grand (Meta-) narrative* и той играе особено важна роля в миграцията на идеите. Второ, българската култура е т.нар. „малка култура“, приканваща при изучаването ѝ да се прилагат диахронни и синтетични подходи, които разкриват не само криволичещите постижения в дискусиите им с неогностицизма, но и особеностите на межкултурния трансфер, заложили в този процес.

Като достига по различни пътища до утвърждаване или отхвърляне на дуализма (в името на пантеизма или други идеологии), българският културен опит съдържа примери за поява на „напрежение“, което се оказва също толкова дълготрайно в други области на европейската култура и води началото си от сблъсъка с манихейските и пантеистичните „изкушения“, присъстващи в субстрата на християнството (както отбелязва полският философ Лешек Колаковски)⁵⁾, както и с техните актуализирани, секуларизирани идеологически версии. В доклада си Гражина Шват-Гълъбова се опира на прозренията в съвременната постсекуларна мисъл с цел да изследва онези аспекти на латентната неогностична традиция, които благоприятстват очевидния рационализъм на съвременните идеологии, а също така и явната съгласуваност на формите на религиозното съзнание, в което се коренят, като се противопоставят срещу същината на юдейско-християнската традиция в стремежа си да конструират собственото си национално-културно пространство и идентичност, достигайки до отхвърляне на Другите.

Впечатляващо е разнообразието в подходите на участниците в Международната конференция към въпросите на хетеродоксията, но най-същественото е, че форумът даде възможност за въвеждането в научно обращение на нови непроучени извори, за конструктивен диалог и размяна на информация и мнения, установявайки по такъв начин връзка и обмен на идеи между най-различни направления в диахронното и синхронното изследване на славянските и балканските култури и книжовност. Поради значимостта и разнообразието на представените теми, поради многостранността на извършените интердисциплинарни изследвания бе проявен особен интерес както от учени и изследователи, така и от страна на студенти, специализанти и докторанти от университетите в Италия, които присъстваха и активно участваха в заседанията на научния форум.

БЕЛЕЖКИ

1. Пълно издание на Синодика, заедно с гръцкия текст е публикувано от Ив. Божилов, А.-М. Тотоманова, Ив. Билярски. Борилов синодик – издание и превод. София, ПАМ, 2011.
2. Евтимий Зигавин, „Догматично всеоръжие на православната вяра“, Εὐθύμιος Ζιγαβηνός, Πανοπλία δογματική, Euthymius Zigabenus, Panoplia dogmatica ad Alexium Comnenum. J. P. Migne editorem. PG, CXXX, 1885, pp. 1189 – 1244.
3. Historia utilis et refutatio atque eversio haereseos Manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur Bulgariae archiepiscopo nuncupata Historia utilis et refutatio atque eversio haereseos Manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur Bulgariae archiepiscopo nuncupata, ГИБИ IV (1961), с. 108 – 112; Petri Siculi, Migne PGr CIV, col. 1231 – 1330; Петър Сицилийски. Полезна история и опровер-

жение на ереста на манихеите, които се наричат павликяни, посветена на архиепископа на България. Увод, превод и коментар В. Тъпкова-Заимова, ГИБИ, IV, София, 1961, с. 107 – 112.

4. Осмият член на Символа на Вярата гласи: „Вярвам и в Духа Светаго, Господа, Животворящия, Който от Отца изхожда“. Към него римокатолиците са добавили „и чрез Сина“ (лат. *Filioque: ex Patre Filioque procedit*), вярвайки, че Третата Божия ипостас – Бог Дух Свети, изхожда както от Бог Отец, така и от Бог Син – Господ Иисус Христос. Тази добавка източноправославните християни винаги са отхвърляли като светотатствена, защото поставя Бог във времето и пространството в противоречие със Светото писание, като приема съществуването на йерархия и неравнопоставеност вътре в Светата Троица. Учението за *filioque* се разпространява постепенно в земите на Галия, Испания, Италия и Германия и към средата на XI в. то става повсеместно на Запад, а на Латеранския събор от 1215 г. е провъзгласено за догматична постановка на самата Римска курия.
5. Kołakowski, L. Szukanie barbarzyńcy. Złudzenia uniwersalizmu kulturowego. – In: същия, *Cywilizacja na ławie oskarżonych* Warszawa, 1990, 35 – 36.

**INTERNATIONAL CONFERENCE “ORTHODOXY –
HETERODOXY. SLAVIC SPACE FACING THE DIVISIONS
OF CHRISTIANITY FROM THE MIDDLE AGES TO TODAY”
(Naples, 22 – 23 November 2018)**

✉ **Dr. Tatiana Lekova, Assoc. Prof.**

Dipartimento di Studi Letterari, Linguistici e Comparati
Università degli Studi di Napoli “L’Orientale”
219 Via Duomo, Palazzo Santa Maria Porta Coeli
80139 Napoli, Italy
E-mail: tlekova@yahoo.it